

DOLORS MARTÍ I DOMÈNECH: L'ÚNICA DONA QUE EXERCÍ UN CÀRREC PÚBLIC A TARRAGONA DURANT LA GUERRA CIVIL.

Jordi Piqué Padró

Introducció

El paper de la dona durant la revolució i la guerra civil espanyola sovint ha estat mitificat i sobrevalorat. En concret, en el món del treball, malgrat la necessitat de sostenir i augmentar la producció que restava desatesa per la progressiva mobilització dels homes, no es registrarà una integració remarcable de la dona. Com diu Mary Nash, els condicionants històrics i, la manca de col·laboració i l'hostilitat masculines impossibilitaran una actuació més destacada o generalitzada per part de les dones. (1) Tanmateix, és cert que d'una banda, el clima revolucionari afavorirà la participació femenina en l'àmbit polític i sindical i, per l'altra, les necessitats que comportarà el conflicte bèl·lic possibilitaran que les dones ultrapassin les tradicionals funcions assignades en l'esfera domèstica. La mobilització en la lluita antifeixista permetrà la constitució d'agrupacions femenines dels diferents partits i sindicats que assumiran tasques auxiliars i de suport com l'ajut als combatents, els serveis sanitaris, l'assistència social, les campanyes de solidaritat o l'atenció als refugiats.

El decurs negatiu de la guerra i l'empitjorament de les condicions de vida a la rereguarda reduiran progressivament el paper de la dona, que no serà poc sinó tot el contrari, a la lluita diària per trobar subsistències per a la seva família. Com manifesta Lluís de Salvador, durant l'any 1938, l'activitat política i sindical femenina restarà en "no gaire cosa més que el bell record del seu entusiasme d'un any abans". (2)

A Catalunya i en concret a Tarragona, tot i que s'estava avançant molt en l'alfabetització de les dones, especialment des de la dècada dels anys vint, encara es registrava un índex d'analfabetisme femení superior al 30%. Així doncs, l'escassa formació, el profund arrelament d'una societat masclista tant a la família com en el món laboral, així com la influència de l'església catòlica i el paper que aquesta atorgava a les dones, configuraven una divisió dels gèneres que difícilment es podia capgirar en tan poc temps. En aquest sentit, l'actuació de la dona catalana i tarragonina, tot i que

important, cal considerar-la més en funció de la situació de guerra i de les necessitats que la mateixa comporta. El protagonisme femení s'ha d'entendre com a conjuntural i transitori en una situació especial, en un període de revolució i guerra.

Ultrapassa l'objectiu d'aquest article analitzar el paper de la dona durant la guerra civil a Tarragona. Allò que ens interessa destacar és qui fou Dolors Martí i Domènech, l'única dona que exercirà un càrrec públic. Un càrrec públic important, serà nomenada delegada del Departament d'Economia de la Generalitat de Catalunya de la Regió III entre 1937 i 1938. Tanmateix, el cas de Dolors Martí serà una excepció en l'ambient polític i sindical de Tarragona d'aquells anys. Una excepció que ja em va sorprendre mentre elaborava la meva recerca sobre el període de la guerra civil a la comarca del Tarragonès (3) i que ara, hem pogut conèixer millor gràcies als documents personals facilitats per la seva filla Maria Lluïsa Broseta Martí.

Qui era Dolors Martí Domènech

Dolors Martí Domènech nasqué a Tivissa l'any 1901, filla de Jaume Martí Jardí, pagès, i de Juliana Domènech Tost. Era la petita d'una família de 10 germans, sis dels quals varen morir durant la infantesa a causa de la diftèria.

Ben aviat, la personalitat del pare exercí una notable influència sobre la seva filla. Jaume Martí era membre actiu del Comitè Republicà de Tivissa que s'aplegava al voltant del polític tortosí Marcel·lí Domingo i, a casa seva, rebia la premsa republicana que ell mateix distribuïa. En aquest ambient familiar i amb 13 anys, Dolors restà molt impressionada i guardà en la seva memòria com una experiència perdurable, el míting que Marcel·lí Domingo pronuncià a Tivissa el dia 15 de febrer de 1914. Les classes populars de Tivissa varen rebre l'orador amb crits de "Visca el defensor dels pobres" i en el seu discurs es va fer referència a l'endarreriment de la burgesia, la injustícia social que patien els pagesos i les condicions d'explotació que es constataren en el món laboral. Durant el míting, l'ambient s'anirà caldejant i el governador civil de Tarragona va enviar un capità de la guàrdia civil amb un escamot de 25 o 30 efectius. (4) Tot plegat il·lustra, si més no, l'atmosfera política i ideològica en la qual va créixer Dolors Martí.

Desconeixem quins estudis va cursar i quina fou l'educació reglada que va rebre, però en tot cas Dolors Martí sabia llegir i escriure correctament tant en català com en castellà. Tenia una certa facilitat per a redactar i exposar oralment discursos de caire polític i poesia. I, com veurem més endavant, s'arribarà a preparar per a assistir als cursos oficials per obtenir el títol de llevadora.

Amb vint anys, poc després de la mort del pare, Dolors es posà a treballar, primer en una fàbrica de persianes dels voltants de Tivissa i després anà a cercar treball a Barcelona. Es casà jove, amb Adrià Broseta Mercenciano, mestre valencià fill de Lliria, a qui seguí en les diferents poblacions en les quals exercí la seva professió: Cornellà, Vila-seca, Salomó i Renau, i després, durant la guerra civil, a Tarragona. Fruit d'aquesta unió nasqueren dos fills: Ferran i Maria Lluïsa.

L'any 1931, la proclamació de la Segona República s'esdevindrà mentre la família Broseta Martí es trobava domiciliada a Reus. Poc temps després, seguint els diferents destins professionals del marit, es traslladaran a Vila-seca, població en la qual Dolors Martí va connectar ràpidament amb el nucli socialista. L'any 1933, quan ja comptava amb 32 anys va enviar una carta adreçada al seu estimat nebot Jaume Martí en la que, a més a més de demanar-li amb curiositat femenina quines eren les famílies de Tivissa que havien celebrat tres funerals laics o civils i d'exclamar que "ja era hora", comentava amb il·lusió la preparació del Primer de Maig que havia de celebrar-se a Vila-seca:

"(...) aquí els obrers faran a més de la manifestació i discursos, una vetllada literària per la nit, i es diran dos discursos i tres poesies escrites i pensades per mi, els han agradat molt, i volen que jo també digui quelcom". (5)

L'any següent, el 1934, des de Salomó, població en la qual havia estat destinat Adrià Broseta, retornarà a Vila-seca per a commemorar el Primer de Maig. Amb aquests mots emotius ho explicava al seu nebot:

"Yo fui a Vila-seca, donde hubo un 1º de Mayo estupendo. La Agrupación Femenina inauguró la bandera y salieron a la manifestación con ella unas 60 mujeres, junto con los hombres, luego hubo un gran míting, tres oradores de Barcelona y tres de Tarragona, socialistas los unos y del Bloque los otros, y allí delante

del público hicieron la alianza obrera, es decir se abrazaron y prometieron luchar juntos y dando gritos de ¡Viva la revolución social!

Por la noche me tocó a mi abrir el acto de la velada, y estuve de suerte, pues a pesar del gentío que había no me emocioné ni la mitad de otras veces, así es que lo alargué mucho, y tuve un éxito tal cual". (6)

Dolors Martí a Salomó

A Salomó, una població del Tarragonès que l'any 1936 comptava amb 726 habitants, la situació no fou tan favorable com a Vila-seca. La família del mestre vivia en el pis de dalt de l'escola, un edifici situat al costat d'una de les dues fàbriques de gèneres de punt que hi havia a la localitat. Dues empreses en les quals treballaven bona part de les dones en unes condicions més aviat deplorables. La impulsiva i cada cop més compromesa Dolors no podia restar indiferent davant la situació que regnava en el poble i el domini que practicava l'empresari Joan Creus. En poc temps, creà una Agrupació Femenina del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) que comptava amb unes 40 afiliades. En aquest sentit, la correspondència mantinguda amb el nebot reflecteix la passió i els sentiments que l'embargaven en aquells moments:

"(...) aquí com está más atrasado que en Vilaseca, estamos sosteniendo una batalla ¡si vieras!... pero chico yo siento un impulso y obedezco a estos impulsos, y quién sabe si me haré un nombre como feminista. No tengo grandes pretensiones, pero siempre existe algo en el fondo de nuestro corazón, reivindicar a las mujeres, hacerles sentir el ideal que bulle dentro de mi, he aquí mi mayor deseo". (7)

Dolors participà activament en la campanya electoral de les eleccions legislatives del 19 de novembre de 1933. Fou designada pel PSOE com a propagandista i, només en una setmana, va intervenir en tres mítings celebrats en diferents pobles de la comarca del Tarragonès. Segons explica a Jaume Martí, a Torredembarra "fue tanto el éxito que tuve, que al acabar me senté y de tantos aplausos me tuve que levantar por dos veces". Malgrat el triomf de les dretes, Dolors se sentí satisfeta per haver aconseguit l'acta del diputat pel socialista Amós Ruíz de Lecina.

Tanmateix, l'activitat política i sindical que Dolors Martí estava duent a terme a Salomó estava cada cop més a prop de provocar un conflicte local. A inicis de l'any 1934 ja s'havia constituït una secció de la UGT en l'empresa tèxtil de Joan Creus que reivindicava el compliment de la jornada legalment reconeguda de vuit hores. La protesta sindical trobà com a resposta l'acomiadament d'algunes obreres i les ugetistes de Salomó reclamaren la intervenció de l'inspector de treball, però aquest no es presentà. Dolors, sense pensar-s'ho dues vegades va escriure una carta personal al president de la Generalitat de Catalunya Lluís Companys. La gestió va reeixir i al poc temps l'inspector de treball obligava a l'empresari a readmetre les acomiadades i a implantar la jornada de vuit hores. Era una gran victòria, però la situació cada cop era més tensa i el poble progressivament s'anava dividint en dos bàndols.

Un dia que Dolors Martí havia deixat un moment a la seva filla de tres anys jugant amb altres nens fou colpejada amb un cinturó pel fill gran de l'empresari que tenia quinze anys. Un dels cops rebuts per la petita Maria Lluïsa li provocaren una ferida en el llavi superior per la qual va haver de rebre tres punts de sutura que li representaren una cicatriu que encara conserva. L'afer, prou greu, va acabar en un judici i amb una multitud enfurismada que reclamava justícia. Malgrat tot, el jutge va aconseguir un acord contemporitzador per tal que el metge certifiqués que el noi patia un cert desequilibri i que demanés perdó exclusivament al mestre. (8)

Arran dels fets del Sis d'Octubre, el 1934, la guàrdia civil va detenir prop d'una vintena d'homes, els membres més destacats dels partits d'esquerres. Abans de procedir al seu trasllat a peu cap al Vendrell foren retinguts i colpejats en una sala que estava sota el pis de la família del mestre. Pocs dies després, Dolors amb els seus dos fills anà fins al Vendrell a visitar els presos de la població, només va poder parlar amb el més gran de tots, Joan Figueras, que tenia prop de setanta anys. Posteriorment, catorze dels detinguts seran empresonats en el vaixell Manuel Arnús ancorat en el port de Tarragona eren: Josep Armengol Cotet, Dionís Boronat Gibert, Casimir Carull Caba, Joan Carull Sanahuja, Josep Corbella Ferrando, Ricard Fernández Jofre, Joan Ferrando Marquès, Lluís Folls Civit, Ramon Fortuny Barberà, Càndid Mallafré Virgili, Zacaries Mesequé Mañé, Joan Recasens Carull, Pere Reverter Fernández i Josep Totusaus Canals. (9)

Canvi de destí, Renau

Els marit, malgrat la seva ideologia republicana i la seva afiliació a la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament (FETE), era un home amb una formació i un comportament molt tradicionals. Adrià Broseta, com la majoria d'homes a la seva època, tenia una actitud que actualment seria qualificada com a masclista. Díficilment suportava els conflictes que provocava el tarannà de la seva dona, l'enfrontament constant amb les forces vives del poble i la pressió a la qual el sotmetien.

Un mes després dels fets del Sis d'Octubre el mestre rebé l'ordre de trasllat a Renau, una petita població de 82 habitants, i, un cop instal·lats en el nou destí, li digué amb ironia a la seva dona que en aquell petit poble no hi havia ningú d'esquerres. Fins i tot l'animà a deixar el poble i anar a Barcelona per a cursar els estudis de llevadora. Dolors accedí i estudià el curs preparatori però al cap de poc temps retornà a Renau, l'enyor de mare era superior a les seves ànsies per aprendre.

Les eleccions generals del 16 de febrer de 1936 varen comportar el triomf dels partits d'esquerres i l'alliberament dels presos polítics, per la Dolors va significà la recuperació de la il·lusió i de l'esperança. L'única socialista que vivia a Renau es dirigí a Tarragona, anà a la Casa del Poble i va abraçar-se amb molts dels seus amics. Com recordaria trenta anys després "ese día fue una gran expansión de los espíritus que se comprenden". (10)

Els dies 18, 19 i 20 de juliol de 1936, tot el centre d'atenció de Renau es concentrà en la única ràdio del poble, instal·lada al cafè. L'ambient era tens i enrarit. Tanmateix, quan ja era evident que els militars rebels havien estat derrotats a Catalunya i quan des del turó on es situa Renau es veia com fumejava l'església del poble veí de l'Argilaga, Dolors recorda com un grup d'homes s'adreçà a ella per tal de que, com a esquerrana, els protegís si apareixia algun escamot revolucionari.

El dia 21, un camió amb homes armats de Tarragona i acompanyats per tres veïns de l'Argilaga arribaren al poble. Dolors Martí va sortir a rebre'ls amb bona part de la gent del poble, tots amb un braçalet de color roig al braç. Els objectes de culte foren cremats en una foguera, però l'església fou respectada i ningú fou detingut ni patí cap agressió. (11)

La revolució i la guerra civil a Tarragona

El dia 15 d'agost la família, per desig del marit, va marxar cap a València en direcció a Llíria. Dolors, però, a finals de setembre va aconseguir tornar a Tarragona amb els seus fills, no podia restar com una mera espectadora d'aquells moments històrics. Poc després d'arribar a Tarragona va visitar la seu de la UGT, a l'edifici incautat del col·legi de les Teresines a la Rambla 14 d'abril (actual Rambla Nova). Va trobar-se amb els dirigents del PSUC i de la UGT David Valle i Josep Catalán que van exclamar "ja la tenim, et buscàvem, ara ja no et deixarem perquè et necessitem". (12) Certament, entre els rengles del PSUC tarragoní només hi havia sis dones però cap es veia capaç de parlar en públic. La propagandista Dolors Martí esdevenia així imprescindible per a representar el gènere femení en la impressionant campanya propagandística que es duia a terme a les comarques de Tarragona en aquells primers mesos de convulsió revolucionària.

El míting fou un dels mitjans de propaganda més utilitzats, especialment important si pensem que hi havia més d'un 25% de població analfabeta, bàsicament entre les classes populars, és a dir el sector social a qui s'adreçava principalment la propaganda. Durant el mesos de setembre, octubre i novembre de 1936 es concentrarà el 70% de tots els mítings celebrats en el període que va des de l'agost de 1936 al mes d'abril de 1937. Era necessari actuar sobre l'actitud col·lectiva de les classes populars de la rereguarda. Darrere el propòsit d'encendre l'odi vers l'enemic comú, imprescindible en qualsevol guerra, els mítings tenien un triple objectiu: la legitimació de la nova classe dominant, l'educació política de les classes populars que es mostren amb una actitud neutre o indiferent i la captació de nous adeptes per a cada un dels sectors enfrontats que es disputen l'hegemonia en el si del bloc antifeixista.

La UGT i el PSUC foren les forces antifeixistes que més utilitzaren el recurs del míting. En total, entre agost de 1936 i abril de 1937 tenim registrats 40 actes de propaganda. En concret, Dolors Martí va participar en sis mítings entre finals de setembre i mitjan d'octubre: a la Canonja, el dia 29 de setembre, amb A. Sancho i D. Valle; a Roda de Barà, el dia 30 de setembre, amb R. Garriga i J. Pascual; a Perafort, el dia 1 d'octubre, amb J. Catalán, R. Garriga i

D. Valle; a Horta de Sant Joan, el 3 d'octubre, amb J. Catalán J. Grau i A. Sancho; a Vilallonga, el 4 d'octubre, amb V. Bas, J. Catalán i R. Garriga; i a Tivissa, el seu poble, el 17 d'octubre, amb J. Catalán i L. Gatell. (13) Si tenim en compte que Dolors Martí no va arribar a Tarragona fins a final de setembre, podem copsar encara més el seu dinamisme i l'activitat frenètica que va dur a terme en aquells dies.

Adrià Broseta retornarà de Lliria i trobarà feina de mestre a Tarragona. El mestre podrà llogar per 90 pessetes al mes la finca anomenada Villa Vascònia, situada en el número 415 de la carretera de Valls, envoltada per un jardí amb dues grans palmeres i una bassa. En aquest lloc idíl·lic i segur, la família Broseta Martí restarà fins al final de la guerra, tot i que compartint una part de la casa amb la Comandància de Sanitat de la 46 Divisió.

A mitjan de febrer de 1937, Dolors rebrà una terrible notícia. El seu estimat nebot, Jaume Martí Gilabert, caporal d'una companyia de metralladores de del Regiment número 1 de la Base Naval de Cartagena, moria en les operacions registrades a Alhama de Granada que pretenien impedir l'avenç dels rebels cap a Màlaga. (14) Militant de la Federació Anarquista Ibèrica, Jaume Martí, no compartia la ideologia política de la seva tia Dolors, però com mostra la relació epistolar que mantenien, somniaven junts en una societat més justa per a la classe obrera.

Durant els fets de Maig de 1937, com a secretària femenina del PSUC, Dolors Martí, desafiant el tiroteig que es registrava a la Rambla 14 d'abril, aconseguí arribar fins a la seu de la UGT, on va ajudar a curar alguns ferits. (15) Anys més tard, cap a 1960, Dolors recull en les seves memòries la versió general dels fets i eximeix de culpa a anarquistes i pousmistes, els allibera de tota responsabilitat en aquella lluita fratricida en el si del bloc antifeixista:

“Pero no fue provocada por los anarquistas; estos y los del POUM no hicieron más que defenderse. El PSUC tenía la orden de hacer una campaña permanente de desprestigio contra la CNT i el POUM, principalmente contra este último, pues los otros eran más y más fuertes, pero en fin, las consignas que nos mandaban los agentes de Moscú instalados en Barcelona eran categóricas: fuese como fuese, había de quitar todos los mandos y puestos dirigentes a los unos y a los otros, empleando todos los medios, caiga quien caiga. Se hizo un trabajo de zapa horrible, se mataron varias personas y

se arregló de tal manera que acusaron a los dirigentes del POUM.
(16)

El 4 de novembre de 1937, per Ordre del Conseller d'Economia de la Generalitat de Catalunya, Dolors Martí serà nomenada delegada del Departament d'Economia de la Regió III, amb capital a Tarragona i que comprenia les comarques de l'Alt Camp, l'Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf i Tarragonès, amb una població de gairebé 175.000 habitants. (17) Durant els mesos que ocupà el càrrec, gairebé un any, la delegada d'Economia va haver d'assumir el control i la coordinació d'un teixit empresarial que havia estat intervingut o col·lectivitzat per les forces obreres revolucionàries en els primers mesos de la guerra. Certament, aquestes transformacions econòmiques que comportaran el control obrer o el canvi en les relacions de propietat en la indústria i els serveis ja s'havien aturat cap a la tardor de l'any 1937. Tanmateix, la nova delegada haurà d'afrontar la pressió dels problemes derivats de la guerra sobre l'economia de cinc comarques: bombardeigs i destrucció de fàbriques, escassetat de primeres matèries, pèrdua de mercats, mobilització de treballadors, interrupcions del subministrament elèctric, manca de proveïments...

Per por als continus bombardeigs que patia la ciutat Dolors havia traslladat els seus fills a Tivissa, però a finals de l'any 1938 els anirà a buscar per la recança que un avenç de l'exèrcit rebel els pogués deixar definitivament en zona franquista. Un cop recuperats els fills, la família marxarà des de Tarragona cap a l'exili el 13 de gener de 1939, dos dies abans de l'ocupació de la ciutat. Passaran per Sant Sadurní d'Anoia, Girona, Figueres,... fins passar la frontera pel pas de Portbou el dia 3 de febrer de 1939.

L'exili definitiu

Només trepitjar terra francesa, el pare, Adrià Broseta serà separat de la resta de la família i conduït a Argelès, al camp de concentració de Brams. La mare i els infants foren internats més cap al nord en la residència de Méry-sur-Seine, a l'Aube, un gran edifici que concentrava més de dues-centes refugiades republicanes amb els seus fills. No es retrobaran amb el pare fins un any més tard a l'estació de Melun, el febrer de 1940, des d'on es dirigiran a Burdeos amb la intenció d'embarcar cap a Mèxic. Tanmateix, el vaixell no apareixerà i es veuran obligats a restar a la ciutat

portuària, on el pare aviat va trobar feina a la base de submarins de Mérignac. (18)

Durant l'ocupació alemanya de França, Dolors Martí continuarà en contacte amb els seus companys del PSUC i serà detinguda per la policia francesa per haver amagat durant un mes en el galliner de casa seva a un comunista espanyol que s'havia escapolit de la comissaria.

Poc després de finalitzar la Segona Guerra Mundial i quan encara es mantenien algunes esperances del retorn a Catalunya, Dolors Martí, com a partidària de Joan Comorera i Soler, va patir les depuracions en el si del PSUC a l'exili. Fou acusada de "desviacionista", inhabilitada durant tres mesos i finalment expulsada el 27 d'octubre de 1946. (19)

Cloenda

Dissortadament, Dolors Martí i molts altres de la seva generació que van viure la il·lusió i l'esperança col·lectiva que representava la proclamació de la Segona República va veure escapçades les seves esperances per la rebel·lió militar i la guerra que es desfermà. Com a dona va haver d'esforçar-se i lluitar constantment per defensar els seus ideals enmig de la incomprensió d'una bona part de la societat que l'envoltava, fins i tot enfront del seu propi marit. Com a derrotada, a l'exili, Dolors Martí viurà permanentment enmig d'un parèntesi de records llunyans que ja no es tancarà mai. Mentre els seus fills demanaven la nacionalitat francesa per a poder accedir als estudis universitaris, Dolors continuarà durant la resta de la seva vida sense arrelar-se a França, la seva ment i el seu cor es van quedar per sempre a Catalunya.

Entre la seva documentació personal hi ha un poema manuscrit de Josep Carner "Cant dels desterrats" que reflecteix els sentiments de l'exiliada Dolors Martí:

*"Si n'hem vist de terres i més terres
i hem vist mars i ciutats i camps i serres,
i cap país no ens ha guanyat el cor!
Tots enyorem la pàtria amb rostre d'or,
Car tot el volt del mar que ens allunya
no hi ha pàtria millor que Catalunya"*

Després de fer un únic viatge a Reus per visitar a la seva germana que estava agonitzant, l'any 1968, Dolors va retornar a Burdeos on emmalaltí i morí l'any 1970.

Notes

- (1) Veure NASH, Mary: *Las mujeres en la guerra civil*, dins: "La Guerra Civil" a: "Historia 16" núm. 14, pàgines 104-117
- (2) Veure DE SALVADOR ANDRÉS, Lluís: *Notes inèdites*, pàgina 172. Biblioteca Hemeroteca de Tarragona
- (3) Veure PIQUÉ PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Diputació de Tarragona, 1998, 697 pàgines
- (4) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (5) Carta de Dolors Martí adreçada al seu nebot Jaume Martí, escrita a Vila-seca el 21 d'abril de 1933
- (6) Carta de Dolors Martí adreçada al seu nebot Jaume Martí, escrita a Salomó l'11 de maig de 1934
- (7) Carta de Dolors Martí adreçada al seu nebot Jaume Martí, escrita a Salomó, sense data
- (8) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (9) Veure VERDAL, Tomàs: *Los presos del Manuel Arnús*. Reus, 1935
- (10) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (11) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (12) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (13) Veure PIQUÉ PADRÓ, Jordi. *La crisi de la rereguarda. Revolució i guerra civil a Tarragona (1936-1939)*
- (14) Diari de Tarragona, 1 de maig de 1937
- (15) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (16) Memòries inèdites de Dolors Martí i Domènech escrites l'any 1963 a Burdeos
- (17) Ordre d'Economia, 4 de novembre de 1937, DOGC, 11.11.1937
- (18) Memòries inèdites de Maria Lluïsa Broseta Martí, filla de Dolors Martí

(19) Correspondència enviada pel Partit Socialista Unificat de Catalunya del departament de la Gironde (França), l'any 1946, adreçada a Dolors Martí